

بررسی تطبیقی اشتراط استقبال ذبیحه و انطباق آن بر روش های مدرنیزه ذبح با دستگاه های جدید

پدیدآورنده (ها) : ادیبی مهر، محمد

فلسفه و کلام :: نشریه علامه :: دوره اول، زمستان ۱۳۸۰ - شماره ۲

صفحات : از ۱۸۵ تا ۲۰۰

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/28260>

تاریخ دانلود : ۱۴۰۲/۰۷/۳۰

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه **قوانین و مقررات** استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

مقالات مرتبط

- پژوهشی تطبیقی در احکام فقهی ذبح
- امر به معروف و نهی از منکر و گناهان پنهان و آشکار
- خشونت از منظر جرم شناسی؛ عوامل گرایش و راهکارهای مقابله با آن
- علل وقوع جرم و راههای پیشگیری از آن از دیدگاه قرآن کریم و نهج البلاغه
- بررسی تطبیقی آیه ولایت در تفاسیر فریقین
- جرم‌انگاری قرآن و عقلانیت
- خانواده در سیره حضرت فاطمه سلام الله علیها
- فقه و زندگی؛ امر به معروف و نهی از منکر
- نقد دیدگاه سلفیه‌ی جهادی درباره‌ی جهاد ابتدایی با تکیه بر آیه‌ی ۵ سوره‌ی توبه
- پژوهشی فقهی در حلیت ذبائح اهل کتاب با تاکید بر آیات قرآن
- کارکردهای امر به معروف و نهی از منکر در پیشگیری اجتماعی از جرم
- چگونگی اجرای مرحله عملی امر به معروف و نهی از منکر

عناوین مشابه

- بررسی حقنه، تاریخچه، روش و اندیکاسیون‌های آن و مقایسه کاربردهای آن از دیدگاه طب سنتی و طب جدید
- بررسی انطباق معماری ساختمان‌های شهر سنج در شرایط زیست اقلیمی آن به روش ماهانی
- بررسی تطبیقی میزان شیوع طلاق و درجه قباحت آن در کتاب‌های آسمانی: قرآن کریم، عهد عتیق (تورات)، و عهد جدید (انجیل)
- بررسی تطبیقی اصول و روش‌های تبلیغی در قرآن و عهد جدید
- بررسی روش‌های حل و فصل اختلافات در قرارداد‌های پیمانکاری با مطالعه تطبیقی در فیدیک
- بررسی میزان آشنایی دانش‌آموزان و فرهنگیان دوره دبیرستان استان البرز با جنگ نرم و پدافند غیر عامل در برابر آن و روش‌های توانمندسازی آنها
- بررسی وضعیت سازمان یادگیرنده در سازمان فنی و حرفه‌ای شهرستان ارومیه و انطباق آن با استراتژی‌های کارآفرینانه آن سازمان
- بررسی چالش‌های توسعه‌ی علوم انسانی و میان‌رشته‌ای آن در ایران: (مطالعه‌ی موردی رشته‌ی علوم تربیتی ۳ با میان‌رشته‌های آموزش و پرورش پیش‌دبستانی، دبستانی و تطبیقی)
- بررسی تطبیقی بورس اوراق بهادار ایران با سایر بورس‌های جهان و دلایل قوت و ضعف آن
- بررسی چالش‌های توسعه شهر جدید مجلسی با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی دلفی فازی

بررسی تطبیقی اشراط استقبال ذبیحه و انطباق آن بر روش‌های مدرنیزه ذبح با دستگاه‌های جدید

دکتر محمد ادیبی مهر

(مدرس دانشگاه تهران و قم)

چکیده

همان‌گونه که در فقه و مبانی حقوق اسلامی مطرح گشته است، ذبح مشروع، حاوی شرایطی است که از جمله آنها، شرط استقبال ذبیحه به سوی قبله به هنگام ذبح می‌باشد. شرطی که لزوم رعایت آن، مورد اتفاق قاطبه فقهای امامیه بوده و در نزد علمای اهل سنت، از جمله آداب و سنن ذبح محسوب می‌گردد. حال با توجه به مدرنیزه شدن روش‌های ذبح در شرایط زمان و مکانی دنیای جدید، در خصوص این موضوع، همانند سایر شروط ذبح، نکات و مسائل مستحدثت و سؤال‌انگیزی مطرح گشته که در اطراف آنها کمتر به نوشته‌ها و گفته‌های مستدلّ و مبثائی برمی‌خوریم. مقاله حاضر، در صدد رفع ابهام و ازایه پاسخ‌های علمی و اصولی، به این گونه پرسش‌ها و مباحث است؛ مباحثی نظیر وضعی یا تکلیفی بودن حکم وجوب استقبال، لزوم یا عدم لزوم استقبال ذابح در کنار وجوب استقبال ذبیحه، چگونگی استقبال ذبیحه به سوی قبله که نتیجه آن در راه تسهیل ذبح با دستگاه، کارساز و مهم است، حکم ترک استقبال قبله از روی جهل، نسیان، اشتباه و اضطراب و آراء فقهای اهل سنت در این باب. البته همان‌گونه که در سایر مقالات مربوط به این موضوع گفته شده، بررسی اساسی کلیه شروط صحت ذبح و انطباق آنها بر دستگاه‌های جدید، لاجرم در طی سلسله مقالاتی میسر خواهد بود. هم‌چنین از آنجا که این گونه مباحث، جنبه کاملاً کاربردی دارند، بنابراین فتاوی فقهای معاصر نیز مطرح گشته‌اند.

شرط استقبال:

از جمله شرایطی که در حلیت ذبیحه عنوان شده، رو به قبله بودن ذبیحه است. البته دلیل عمده این شرط، روایاتند، زیرا اگر چه از سوی فقهای بزرگی همچون نراقی (د. ۱۲۴۵.ق) در مستندالشیعه (ج ۱۵ / ص ۴۰۹) و نجفی (د. ۱۲۶۶.ق) در جواهر الکلام (ج ۳۶ / ص ۱۱۰) با توجه به اسلاف خویش همچون سیدابن زهره (د. ۵۸۵.ق) در عُنیه (ص ۶۱۸، ضمن الجوامع الفقهیه) و شهید ثانی (د. ۹۶۵.ق) در مسالک (ج ۱۱ / ص ۴۷۶) و فیض کاشانی (د. ۱۰۹۱.ق) در مفاتیح (ج ۲ / ص ۱۹۹) و... ادعای اجماع در این مسأله شده و از جمله ادله آن محسوب گشته است، لکن مستند به مدارک روایی بوده (اجماع مدرکی) و در نتیجه، بایستی به همان روایات، پرداخته شود. در این جا قبل از آن که به روایات باب و بررسی آنها بپردازیم، به جهت نظریه‌ای که از سوی بعضی از فقهای معاصر،^(۱) مبنی بر عدم تصریح فقهای صدر اول به وجوب استقبال، ارایه شده است، آراء فقهای متقدم و متأخر را مورد دقت قرار می‌دهیم و البته این روش، خود حاوی نکات سودمند و مفیدی می‌باشد و پیشاپیش افق‌های مباحث آتی را به تصویر می‌کشد.

شیخ صدوق (د. ۳۸۱.ق)، می‌نویسند: «هنگام ذبح، ذبیحات را رو به قبله قرار ده.» (المقنع، ص ۴۱۵).

شیخ مفید (د. ۴۱۳.ق): «هنگام ذبح، مسلمان بایستی ذبیحه را رو به قبله قرار دهد.» (المقنعه، ص ۲۱، ضمن سلسله‌الینابیع الفقهیه، ج ۲۱).^(۲) سید مرتضی علم‌الهدی (د. ۴۳۶.ق): «از جمله آرای اختصاصی امامیه، وجوب رو به قبله قرار دادن ذبیحه، به هنگام ذبح است.» (الانتصار، ص ۴۰۵). ابوالصلاح حلبی (د. ۴۴۷.ق): «شتر بایستی به هنگام تذکیه، رو به قبله شود... و دیگر ذبائح نیز، رو به قبله، خوابانده می‌شوند.» (الکافی، ص ۶۰، ضمن سلسله‌الینابیع الفقهیه). شیخ طوسی (د. ۴۶۰.ق): «سزاوار است رو به قبله کردن ذبیحه و هر کس، عمداً آن را رو به قبله نکند، خوردن آن جایز نیست.» (النهایه، ص ۵۸۳). سلار (د. ۴۶۳.ق): «در ذبح ناگزیر بایستی نام خدا ادا شده و رو به قبله بودن رعایت گردد.» (المراسم، ص ۲۰۹). ابن بزاج (د. ۴۸۱.ق):

«... و رو به قبله کردن ذبیحه نیز واجب است.» (المهذب، ص ۹۸، ضمن سلسله

الینابیع). قطب راوندی (د. ۵۷۳.ق): «در صورت امکان، رو به قبله کردن ذبیحه به هنگام ذبح واجب است.» (فقه القرآن، ج ۲، ص ۲۵۲). ابن حمزه (د. ۵۸۰.ق): «هرگاه شکارچی، قصد ذبح پرندۀ ای را نمود، آن را با دست می‌گیرد، بدون آنکه بسته باشد، سپس آن را رو به قبله نموده و سر می‌برد.» (الوسیله الی نیل الفضیله، ص ۱۵۴، ضمن الجوامع الفقهیه، ص ۷۳۲).
 «هر کسی، از روی فراموشی، ذکر نام خدا یا استقبال را ترک نماید، خوردن ذبیحه او جایز است و اگر از روی عمد، ترک کند خوردنش جایز نیست.» (اصباح الشیعة بمصباح الشریعة ص ۱۶۶، ضمن سلسله الینابیع).

ابن ادریس (د. ۵۹۸.ق): «خوردن ذبیحه شیعه حلال نیست، جز با رعایت شرایط آن، از جمله رو به قبله کردن ذبیحه با توانائی بر آن.» (السرائر، ج ۳، ص ۱۰۶). محقق حلی (د. ۶۷۶.ق): «در صورت امکان، استقبال ذبیحه به طرف قبله، شرط حلیت است.» (مختصرالنافع، ص ۲۴۵، ضمن سلسله الینابیع). علامه حلی (د. ۷۲۶.ق): «شش چیز در حلال بودن ذبیحه شرط است... از جمله، رو به قبله کردن ذبیحه در صورت امکان.» (قواعد الاحکام، ص ۱۵۴). شهید اول (د. ۷۸۶.ق): «ششم (از شرایط تذکیه)، استقبال قبله در ذبح و نحر در صورت امکان می‌باشد و اگر عمداً آن را ترک نماید، حرام می‌شود.» (الدروس الشرعیه، ج ۲ / ص ۴۱۲). مقدس اردبیلی (د. ۹۹۳.ق): «شرط دوم در حلیت ذبح و نحر (سببیت آنها برای حلیت)، استقبال ذبیحه و منحوره (شتر نحر شده)، است یعنی قرار دادن آنها به سوی قبله و ممکن است به قرار دادن موضع ذبح (گردن) و نحر آنها به سوی قبله و نه تمام ذبیحه و یا خود ذابح، اکتفاء گردد.» (مجمع الفائدة والبرهان، ج ۱۱ / ص ۱۱۳). صاحب ریاض (د. ۱۲۳۱.ق)، در شرح سخن محقق حلی در مختصر و استدلال برای اشتراط استقبال و تسمیه، اجماع مستفیض را بیان می‌نماید (ریاض المسائل، سیدعلی طباطبائی، ج ۲، ص ۲۷۳). صاحب جواهر (د. ۱۲۶۶.ق) می‌نویسند: «خلافی در اشتراط استقبال نیافته‌ام، بلکه هر دو قسم اجماع (محصل و منقول)، در مورد آن وجود دارد و بلکه اجماع منقول (در اینجا)، همانند نصوص روایی، مستفیض می‌باشد.» (جواهرالکلام، شیخ محمدحسن نجفی، ج ۳۶، ص ۱۱۰).

از مجموع آراء فقها نکات و مطالبی چند، استفاده می‌گردد:

- ۱- آن چه لازم و شرط حلیت ذبیحه، قرار گرفته است، رو به قبله نمودن آن هنگام ذبح است، لکن از کلمات فقها، چیزی در مورد استقبال ذابح، استفاده نمی‌شود.
- ۲- شیخ طوسی در مقام تبیین این شرط، هر چند از واژه «ینبغی» استفاده نموده، که ظهور در استحباب و غیروجوب دارد، لکن با بیان این نکته که اگر از روی عمد، استقبال قبله ترک گردد، خوردن ذبیحه جایز نیست، پی می‌بریم که اراده و جوب نموده‌اند.
- ۳- با توجه به آراء فقهای صدر اول، در تحقق اجماع نسبت به وجوب استقبال ذبیحه، شبهه‌ای نمی‌ماند.

روایات:

اساسی‌ترین دلیل بر وجوب استقبال ذبیحه به هنگام ذبح، روایاتند. شیخ حرعاملی (د. ۱۱۰۴.ق)، بابی را در وسایل الشیعه، تحت عنوان «باب اشتراط استقبال القبله بالذبیحه مع الامکان فلا تحل بدونه الا ان یكون جاهلاً او ناسیاً» منعقد و در آن احادیثی که برخی از آنها از نظر سند و دلالت تمامند، نقل نموده‌اند، از جمله: «محمد بن مسلم از امام باقر (ع) چنین روایت می‌کند که از امام در مورد ذبیحه سوال نمودم؛ فرمودند: «ذبیحات را به سوی قبله، ذبح کن.» (وسائل الشیعه، ج ۱۶، ص ۲۶۶، ب ۱۴، ح ۱). هم چنین محمد بن مسلم می‌گوید: «از امام باقر (ع) در مورد مردی که ذبیحه‌ای را ذبح کرده و نمی‌دانست که بایستی آن را رو به قبله کند، پرسیدم؟ فرمودند: «از آن بخور.» عرض کردم: او آن را رو به قبله نکرد (در صورت علم به حکم مسأله)، فرمودند: «پس آن را و ذبیحه‌ای را که نام خدا بر آن برده نشده است مخور.» و فرمودند: «هر گاه خواستی ذبح کنی، ذبیحات را رو به قبله کن.» (همان، ح ۲) حلبی از امام صادق (ع) در مورد ذبیحه‌ای که به جهتی غیر از قبله، ذبح شده و مورد پرسش قرار گرفته‌اند، روایت می‌کند که فرمودند: «در صورتی که قصد عمد در کار نباشد، اشکالی ندارد.» (همان، ج ۳). همان‌طور که مبرهن است این روایات دلالتی صریح بر لزوم این شرط دارند و دارای اسناد معتبری نیز می‌باشند.

آیا وجوب استقبال یک حکم وضعی است و یا تکلیفی؟^(۳)

محقق نراقی (د. ۱۲۴۵.ق) بر این باورند که مدلول روایات باب استقبال قبله، دلالت بر وجوب تکلیفی آن دارند. لذا ترک آن هر چند گناه و حرام است، ولی موجب حرمت ذبیحه نمی‌گردد. ایشان در این مورد می‌نویسند: «در کلام فقها، به اجماع نیز تصریح شده و همین اجماع، دلیل بر شرط استقبال است، زیرا اثبات شرط استقبال قبله از اخبار، مشکل است، چون متبادر از امر به وجوب استقبال قبله، وجوب شرعی است و ترک امر شرعی، سبب حرمت ذبیحه نمی‌شود.» (مستندالشیعه، ج ۱۵، ص ۴۱۰).

نقد و بررسی؛

سخن و رأی جناب نراقی، از جهاتی نادرست است، از جمله: اولاً؛ ظهور عرفی امر در چنین مواردی، ارشاد به حکم وضعی، یعنی شرطیت و جزئیت است نه حکم تکلیفی مستقل. زیرا پرسش و پاسخ در این موارد، از حلال و حرام بودن ذبیحه است. در نتیجه، امر و نهی نیز ارشاد به حرمت و حلیت ذبیحه خواهد بود. ثانیاً؛ برخی از قرائن موجود در روایات نیز خلاف مدعای ایشان را ثابت می‌نماید، همانند پاسخ امام به حلال بودن و جواز خوردن ذبیحه، که خود قرینه‌ای است برای بیان وجوب وضعی استقبال که نتیجه‌اش حلیت ذبیحه است نه وجوب تکلیفی،^(۴) (که در نتیجه در صورت تعمد به ترک آن، صرفاً گناهی مورد ارتکاب بوده باشد و لکن ذبیحه و خوردنش حلال باشد).

رو به قبله بودن ذابح

آیا شرط استقبال، شامل ذبیحه و ذابح است یا آن که صرفاً مختص ذبیحه بوده و نسبت به ذابح لا بشرط است؟ مشهور فقها بر این باورند که شرط استقبال، ویژه ذبیحه است و ذابح لازم نیست رو به قبله باشد.^(۵) و برخی از آنان تصریح نموده‌اند که استقبال قبله ذابح، ضرورتی ندارد. صاحب جواهر (د. ۱۲۶۶.ق) می‌نویسند: «متبادر از نصوصی که ملاحظه گردید و با فتاویٰ فقها نیز تقویت می‌شود، این است که استقبال قبله، مختص مقادیم (اندام جلویی) ذبیحه است که از جمله آن‌ها مذبح (محل ذبح) است، نه استقبال قبله ذابح.» (جواهرالکلام، ج ۳۶، ص ۱۱۲).

چگونگی استقبال ذبیحه بسوی قبله

این بحث در رابطه با روش‌های مدرن ذبح و دستگاه‌های گوناگون جدید، نتیجه‌ای مؤثر و کاربردی خواهد داشت زیرا در دستگاه‌های مختلف، روش‌های گوناگونی برای انجام عملیات ذبح و کشتار، به کار رفته است. بنابراین بایستی با دقت، این مبحث را پی‌گیری نمائیم.

در کیفیت استقبال ذبیحه به سوی قبله، میان فقها، اختلاف نظر وجود دارد. برخی استقبال قبله تمام مقادیم بدن ذبیحه را لازم می‌دانند. شهید ثانی (د. ۹۶۵.ق)، می‌نویسد: «آنچه در استقبال معتبر است، رو به قبله کردن مذبح یا جلوی گردن حیوان و مقادیم بدنش می‌باشد، هم‌چنان که ظاهر خبر اخیر، چنین افاده می‌نماید.»^(۶) (مسالك، ج ۱۱، ص ۴۷۶). کاشانی در مفاتیح‌الشرایع (ج ۲، ص ۱۹۹) و طباطبائی در ریاض‌المسائل (ج ۲، ص ۲۷۳) و نراقی در مستند (ج ۱۵، ص ۴۱۱)، نیز این رأی را برگزیده‌اند. ظاهر سخن صاحب جواهر نیز همین است (نگ: جواهر، ج ۳۶، ص ۱۱۲). بعضی دیگر از فقها، استقبال مذبح (محل قطع رگها و جلوی گردن) را کافی می‌دانند. مقدس اردبیلی (د ۹۹۳.ق)، پس از طرح قول اول و دلیل روائی آن، به قول دوم پرداخته و نسبت به آن تمایل نشان داده‌اند. ایشان می‌نویسند: «... ممکن است، موضوع استقبال ذبیحه، صرفاً با استقبال مذبح، حاصل گردد و اصل (برائت) و عدم وجود یک دلیل ظاهر در مورد اشتراط چیزی بیش از مذبح و صدق اجمالی استقبال در این صورت، مؤید این قول است.» (مجمع‌الفائده و البرهان، ج ۱۱، ص ۱۱۴). علامه مجلسی پس از نقل سخن شهید ثانی در مسالك در مورد شرط استقبال و دلیل آن، که نوشته‌اند: «و چه بسا گفته شده: "آن چه در اینجا واجب است استقبال، خصوص منحر و مذبح است" و بعید نیست درست باشد.» (مسالك، ج ۱۱، ص ۲۷۳)، می‌نویسند: «ظاهر آن است که استقبال به هر صورتی کفایت می‌کند و فرقی نمی‌کند که ذبیحه را بر طرف راست بخوابانند یا طرف چپ، هم‌چنان که (صورت اخیر)، رواج دارد، یا اساساً حیوان را نخوابانند، بلکه مقادیم و جلوی بدنش را در حالت ایستاده، رو به قبله نمایند، همانند پرنده؛ به دلیل اطلاق استقبال که شامل همه این صورت‌ها می‌گردد...» (بحارالانوار، محمدباقر مجلسی، ج ۶۲، ص ۱۸۳). اکنون با یک نگاه کلی به محدوده این بحث بایستی وارد مرحله استنتاج شویم. از روایات

استقبال قبله، چنین استفاده می‌شود که رو به قبله بودن عرفی لازم است و مناسبت حکم (وجوب استقبال) و موضوع (ذبیحه به هنگام ذبح و سربریدن)، اقتضاء می‌کند که استقبال قبله مذبح و منحر کافی باشد، چون استقبال قبله به منظور ذبح و نحر است و ذبح و نحر، البته از مذبح و منحر انجام می‌گیرد، از این رو، شرطیت استقبال قبله غیرمذبح، با اطلاق ادله نفی می‌گردد و به فرض شک، برائت از وجوب استقبال قبله غیرمذبح جریان پیدا می‌کند. از طرف دیگر اصالة الحلیة و اصالة الطهاره نیز در صورت شک محکمند.^(۷) لذا، استقبال قبله مقادیم بدن حیوان یا لزوم خواباندن آن به طرف راست یا چپ، هیچ کدام واجب نمی‌باشد. از این رو، ممکن است، ذبیحه به طور عمودی، قرار گیرد و در حالی که مذبح آن رو به قبله است ذبح گردد، هرچند، رعایت استقبال قبله دیگر اعضای بدن حیوان، موافق احتیاط است. چنین نتیجه‌ای، کار ذبح با دستگاه‌های جدید را بسیار آسان می‌نماید. زیرا به خصوص در ذبح مرغ، پای حیوان را به نوار نقاله بسته و آن را آویزان می‌نمایند و یا در ذبح گاو، در مواردی به جهت سنگین بودن وزن بدن آن، جابه‌جا نمودن تمام بدن به جهت استقبال کامل، مستلزم تکلف و سختی می‌باشد و لکن سر و گردن حیوان، به سوی قبله گردانده شده و قابل ذبح خواهد بود.

ترک استقبال قبله از روی جهل، نسیان و اضطراب

مشهور فقها، ترک استقبال قبله از روی نادانی یا فراموشی را سبب حرمت ذبیحه نمی‌دانند. مؤلف ارشادالاذهان می‌نویسند: «دوم (از شرایط ذبح) استقبال و رو به قبله بودن ذبیحه در صورت امکان می‌باشد. بنابراین اگر استقبال قبله از روی نسیان یا نادانی ترک گردد، حلال است.» (ارشادالاذهان، علامه حلی، به نقل از مجمع الفائده و البرهان، ج ۱۱، ص ۱۱۳). سپس شارح ارشادالاذهان در این باره می‌نویسند: «ظاهراً استقبال قبله، با علم و امکان و اختیار، شرط شده است. بنابراین وجوب استقبال قبله، هنگام جهل به قبله (شبهه موضوعیه). بلکه جهل به وجوب استقبال (شبهه حکمی) و فراموشی و نیز به هنگام اضطراب، برداشته می‌شود.» (مجمع الفائده و البرهان، مقدس اردبیلی، ج ۱۱، ص ۱۱۴). از روایات باب، صحیحه محمدبن مسلم در مورد حکم جهل، قابل استناد است. او از امام باقر(ع) در مورد مردی که ذبیحه‌ای را ذبح نموده و جهل به جهت قبله داشته است، می‌پرسد؛ امام

می‌فرمایند: «آن را بخور». (وسایل الشیعه، ج ۱۶، ب ۱۴، ح ۲)، و نیز حلی از امام صادق (ع) روایت می‌کند که «ایشان در مورد ذبیحه‌ای که به سوی غیر قبله ذبح می‌شود، مورد سؤال قرار گرفتند و فرمودند: "در صورتی که تعمّدی نداشته، اشکالی ندارد."» (همان، ح ۳). در دعائم‌الاسلام و مستدرک نیز از صادقین (ع) چنین روایت شده است: «امام باقر (ع) و امام صادق (ع) در مورد کسی که به سوی غیر قبله ذبح نموده، فرموده‌اند: "اگر خطا یا نسیان یا جهل داشته، گناهی بر او نبوده و ذبیحه‌اش خورده می‌شود و اگر عمداً چنین کرده باشد، گناه کرده است..."» (دعائم‌الاسلام، نعمان تمیمی مغربی، ج ۲، ص ۱۷۴، ح ۶۲۶ و مستدرک‌الوسائل، میرزا حسن نوری، ج ۱۶، ص ۱۳۸، ح ۱۹۳۹۸).

البته سند روایت دعائم، مبتلا به ارسال و در نتیجه ضعف است و لکن با عمل قاطبه اصحاب امامیه منجر می‌گردد و صاحب جواهر (د. ۱۳۶۶.ق) نیز به این مطلب تصریح کرده‌اند (نگ، جواهر الکلام، ج ۳۶، ص ۱۱۱). جناب نراقی (د. ۱۲۴۵.ق) می‌نویسند: «وجوب استقبال و حکم حرمت بدون استقبال، در صورت علم به وجوب و در صورت ترک عمدی است، بنابراین در صورت فراموشی، اجماعاً ذبیحه حرام نمی‌گردد. و هم چنین است اگر از روی جهل به حکم یا قبله یا وجود خطا و اشتباه در آن، استقبال ترک گردد. این حکم در کلام بسیاری از (کتب) اصحاب، هم چون: ارشادالاذهان (ج ۲، ص ۱۰۸) و دروس ج ۲، ص ۴۱۳) و روضه (ج ۷، صص ۲۱۵ و ۲۱۶) و مفاتیح‌الشرایع (ج ۲، ص ۲۰۰) و کفایة الاحکام (ص ۲۴۶)، مورد تصریح قرار گرفته است» (مستندالشیعه، ج ۱۵، ص ۴۱۰ و ۴۱۱).

البته هر چند در روایات، به حلیت ذبیحه با ترک استقبال قبله از روی اضطرار، اشاره‌ای نشده و لیکن بسیاری از فقها بدان فتوا داده‌اند. صاحب شرایع (د. ۶۷۶.ق) می‌نویسند: «استقبال قبله در صورت قدرت و امکان، شرط است.» (شرایع‌الاسلام، محقق حلی، ج ۳، ص ۲۰۵). افزون بر این می‌توان به روایاتی که موضوع حرمت را ترک استقبال قبله از روی عمد، قرار داده‌اند نیز تمسک کرد، مانند احادیث سوم و چهارم و پنجم^(۸) باب چهاردهم از ابواب ذبائح وسایل (ج ۱۶، ص ۲۶۶)، زیرا بر ترک استقبال از روی اضطرار، عنوان ترک عمدی صدق نمی‌کند، پس ذبیحه حرام نخواهد بود. صاحب جواهر نیز این گونه

استدلال را در کتاب خویش آورده‌اند. ایشان سقوط لزوم استقبال در صورت عدم امکان را در شرح کلام محقق که فرموده‌اند: «شرط اول ذبح، استقبال قبله در صورت امکان است.»، می‌نویسند: «اعتبار و قید امکان در عبارت مصنف، مقتضی سقوط شرط مذکور در صورت عدم امکان است و واقعیت نیز به همین صورت است، چرا که در این حالت (اضطرار)، عنوان تعدد به سوی غیرقبله، صلدق نمی‌کند و چه بسا به همین شکل بتوانیم حکم ذبیحه‌ای را که در صورت ترس از مرگ، به جهت پرداختن به رعایت شرط استقبال و رو به قبله کردن، به سوی غیرقبله ذبح گردیده است، علاج و تصحیح نمائیم» (همان، ص ۱۱۲ و ۱۱۳). مقصود ایشان آن است که در موارد اضطرار به ذبح به سوی غیرقبله، عنوان تعدد صادق نیست و همین مقدار، در تصحیح چنین ذبحی، کافی است. و بسیار بجا خواهد بود که در همین جا نکته‌ای که تا حدودی مبتلا به می‌باشد طرح گردد و آن، حکم ذبیحه اهل سنت از مسلمانان که به سوی غیرقبله ذبح شده می‌باشد، چرا که مشهور فقهای اهل سنت هم‌چنان که در خلال بیان آرای ایشان، ذکر خواهد شد، شرط استقبال را ضروری نمی‌دانند. صاحب جواهر در بحث حلیت ذبیحه جاهل به استقبال که استقبال را از روی نادانی ترک نموده، استطرادا حکم ذبیحه غیرمعتقد به استقبال را چنین طرح می‌نمایند: «... بلکه چه بسا کسی که اعتقادی به وجوب استقبال ندارد نیز از جمله مصادیق جاهل به حکم، محسوب گردد، هم‌چنان که شهید ثانی (د. ۹۶۵.ق) در مسالک^(۹) به این امر، یقین و جزم پیدا کرده‌اند. لذا ذبیحه چنین شخصی، برای کسی که معتقد به وجوب آن می‌باشد، حلال است، زیرا او در چنین صورتی، جاهل محسوب می‌گردد...» (جواهرالکلام، ج ۳۶، ص ۱۱۱).

اکنون می‌توان یک نتیجه بسیار جالب توجه و راه حل خوبی را در مورد دستگاه‌های ذبح عظیمی که به هر حال به سوی قبله قرار نگرفته‌اند و یا به نحوی هستند که امکان رعایت شرط استقبال قبله در آن‌ها میسر نیست، ارایه نمود و آن بکارگیری و اشتغال کارگران اهل سنت در آنها می‌باشد و یا لاقلاً در قسمت ذبح و قرار دادن حیوان در مقابل آلت ذبح یا قسمت راه‌اندازی دستگاه به نحوی که ذابح، از اهل سنت باشد تا اشکال استقبال برطرف گردد. یکی از فقهای معاصر نیز، این راه‌حل را توصیه نموده‌اند (مجله فقه اهل بیت، مقاله ذبح با دستگاه‌های جدید، هاشمی، سید محمود، سال اول، شماره اول).

فتاویٰ فقهای معاصر

امام خمینی در مورد چگونگی استقبال قبله و ترک آن از روی جهل و نسیان و اشتباه و حکم استقبال ذابح، چنین می‌نویسند: «شرط اول: عبارت از استقبال قبله ذبیحه، هنگام ذبح است، به این نحو که ذابح، مذبح و مقادیم بدن ذبیحه را رو به قبله کند. لذا اگر از روی آگاهی و عمد، آن را ترک کند، ذبیحه حرام است و اگر از روی فراموشی یا نادانی یا خطای در قبله یا عمل، ترک کند، حرام نیست. و اگر جهت قبله را نداند یا نتواند ذبیحه را رو به قبله کند، این شرط ساقط است. استقبال قبله ذابح بنا بر اقوی واجب نیست هر چند احوط و اولی می‌باشد.» (تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۱۴۸).

آیه‌الله حکیم نیز می‌نویسند: «شرط اول: استقبال قبله ذبیحه است به هنگام ذبح، به این نحو که مقادیم و مذبح آن را رو به قبله کند. بنابراین اگر از روی آگاهی و عمد، آن را ترک کند، حرام می‌شود و اگر از روی فراموشی یا نادانی به حکم یا خطای در قبله، آن را ترک کند، مانند این که به طرفی که عقیده دارد قبله است برگردد سبب اشتباه آن روشن گردد، ذبیحه حرام نمی‌شود. و نیز اگر قبله را نداند یا امکان استقبال نباشد، حرام نمی‌شود. (مسأله ۱۷)؛ استقبال قبله ذابح، شرط نیست، اگر چه احوط است.» (منهاج‌الصالحین، ج ۲، ص ۲۶۱).

آیه‌الله خوئی نیز نظیر فتاویٰ آیه‌الله حکیم را در منهاج‌الصالحین خویش (در اطراف موضوعات مورد بحث) آورده‌اند. (نگ: منهاج‌الصالحین، ج ۲، ص ۳۷۷). ایشان در «صراط النجاة»، فرموده‌اند: «مناط (صحت ذبح)، قرار گرفتن مذبح (گردن) ذبیحه، به سوی قبله است.... (صراط النجاة فی اجوبة الاستفتاءات، فتاویٰ آیه‌الله خوئی همراه با تعلیقات آیه‌الله تبریزی، ج ۲، ص ۴۰۲). آیه‌الله شیخ جواد تبریزی می‌نویسند، «آن چه در استقبال حیوان به سوی قبله معتبر است، استقبال مذبح آن می‌باشد و قرار دادن حیوان بر زمین یا طرف راستش، شرط نشده است.» (همان مدرک). هم چنین در کتاب مزبور، در طی پرسش و پاسخی چنین آمده است: «سؤال: بعضی از قصاب‌ها، از کسی تقلید می‌کنند که صرفاً استقبال محل ذبح (گردن) را شرط می‌کند، پس در این میان، تکلیف کسی که مقلد مجتهدی است که استقبال تمام بدن حیوان را شرط نموده، از جهت خوردن و حلال بودن، چیست؟، پاسخ: فتاویٰ آیه‌الله خوئی در پاسخ این استفتاء چنین است: مانعی از خوردن آن نیست.» (همان مدرک).

هم‌چنین آیه‌الله تبریزی در طی یک استفتاء مستقیم از سوی نگارنده نوشته‌اند: «به صورت ایستاده نیز باید مقادیم بدن یعنی سر و دست‌های حیوان به طرف قبله باشد و در مورد گاو، چنانچه عمداً به صورت ایستاده ذبح شود مانعی ندارد اگر چه احتیاط مستحب این است که حیوان را بخوابانند و ذبح کنند.»

آیه‌الله وحید خراسانی می‌نویسند: «سوم (از شرایط سر بریدن حیوان آن است که)، در هنگام سر بریدن، جلو بدن حیوان رو به قبله باشد و کسی که می‌داند باید رو به قبله سر ببرد، اگر عمداً حیوان را رو به قبله نکند، حیوان حرام می‌شود، ولی اگر فراموش کند، یا مسأله را نداند، یا قبله را اشتباه کند، یا نداند قبله کدام طرف است، یا نتواند حیوان را رو به قبله کند و ناچار از تذکیه آن باشد، اشکال ندارد.» (توضیح المسائل، صص ۶۹۹ و ۷۰۰). آیه‌الله سیستانی می‌نویسند: «سوم: در موقع سر بریدن، حیوان رو به قبله باشد، پس اگر نشسته یا ایستاده باشد، رو به قبله بودن آن، همانند رو به قبله بودن انسان در نماز است و اگر حیوان بر طرف راست یا چپ، خوابیده باشد باید محل بریدن و شکم حیوان رو به قبله باشد و لازم نیست پاها و دستها و صورت آن، رو به قبله باشد... (و اگر) نتواند هر چند با کمک دیگری حیوان را رو به قبله کند، در صورتی که حیوان چموش باشد یا در چاه یا چاله‌ای افتاده باشد و ناچار باشد آن را ذبح کند، به هر طرف ذبح کند اشکال ندارد، و هم‌چنین اگر بترسد که معطلی برای رو به قبله کردن آن، موجب مرگش شود. و ذبح مسلمانی که معتقد نیست باید رو به قبله ذبح شود، صحیح است،^(۱۰) هر چند رو به قبله نکشد و احتیاط مستحب آن است، کسی که حیوان را سر می‌برد نیز رو به قبله باشد.» (توضیح المسائل مراجع، مطابق با فتاوی دوازده نفر از مراجع معظم تقلید، ج ۲، ص ۵۰۷). در کتاب استفتاءات جدید آیه‌الله مکارم شیرازی چنین آمده است: «سؤال، خوابانیدن بعضی از گاو و گوساله‌هایی که در کشتارگاهها انجام می‌شود، به علت بزرگی جثه و سنگینی وزن، به طرف قبله ممکن نیست، در این صورت اگر به حالت ایستاده رو به قبله ذبح شود کافی است؟، جواب: اشکالی ندارد.»

سؤال: گاهی از اوقات گاو را ایستاده ذبح می‌کنند، سپس گاو بر زمین می‌افتد و قبل از جان دادن، گاو را رو به قبله می‌کنند آیا این ذبح صحیح است؟ جواب: اشکالی ندارد.» (استفتاءات جدید، ج اول، ص ۲۷۷، پرسشهای ۹۷۷ و ۹۷۹).

آیه‌الله فاضل در طی پاسخ استفتائی مستقیم در مورد امکان ذبح گاو و نحر شتر به صورت ایستاده می‌نویسند: «شتر را می‌توان در حال اختیار، ایستاده نحر کرد و باید صورت و دست‌های او رو به قبله باشد ولی گاو را در حال ایستاده نمی‌شود، مگر در صورت ناچاری که باید صورت او رو به قبله باشد». آیه‌الله صافی گلپایگانی در پاسخ این سؤال که «انحراف ذبیحه از قبله تا چه مقدار بی‌اشکال است؟» می‌نویسند: باید به نظر عرف رو به قبله باشد. ایشان هم چنین می‌نویسند: «رو به قبله بودن ذبیحه به نحو ایستاده در شتر و گاو و گوسفند و غیره کافی است بلکه در شتر افضل آن است که در حال ایستاده باشد.» (استفتاء مستقیم).

آیه‌الله سیستانی در پاسخ این استفتاء که «آیا ذبیحه اهل سنت برای ما حلال است؟ و در صورتی که برخی از شرایط ما را ضروری ندانند و عمداً و علماً رعایت نکنند چطور؟»، نوشته‌اند: «ذبیحه آنها حلال است هر چند رعایت استقبال را عمداً نکنند و معلوم باشد و اما سایر شرایط، اگر بدانیم عمداً رعایت نشده، حرام است.» (استفتاء مستقیم). استاد آیه‌الله تبریزی در پاسخ استفتاء اخیر نوشته‌اند: «چنانچه از روی جهل، تسمیه را ترک کنند، ذبیحه آنها حلال نیست و نسبت به ترک استقبال قبله، اگر از روی جهل باشد ضرری به تذکیه ندارد.» در پایان، متن جدیدترین استفتاء و فتوای استاد آیه‌الله مکارم شیرازی^(۱۱) در مورد کیفیت استقبال قبلهٔ انعام ثلاثه، ارایه می‌گردد: «سؤال: در ذبح شتر یا گاو، در صورتی که به سبب عذری موجه، ایستاده ذبح شوند، نحوهٔ رو به قبله کردنشان چگونه است؟ و در مورد گاو آیا عمداً و بدون عذر، می‌توان ایستاده ذبح کرد؟ و آیا ذبح گوسفند به صورت آویزان کردن از دستگاه، به نحوی که سر حیوان به طرف زمین باشد، صحیح است؟ (بهرحال آیا در رو به قبله کردن انعام ثلاثه، روش خاصی وجود دارد؟). پاسخ: «در مورد گوسفند باید دست و پاها و سینه و گلو، رو به قبله باشد، خواه آویزان کنند و یا به صورت خوابیده سر ببرند و همچنین در مورد گاو، و اما شتر را ایستاده نحر می‌کنند به طوری که دست‌ها و جلو سینه‌اش رو به قبله باشد.» (استفتاء مستقیم از سوی نگارنده).

آرای اهل سنت

فقهای اهل سنت در اصل وجوب استقبال قبله در ذبیحه با فقهای امامیه اختلاف نظر

داشته و آن را مستحب می‌دانند. عبیری می‌نویسد: «فقها در وجوب رو به قبله کردن ذبیحه به هنگام تذکیه اختیاری، اختلاف کرده‌اند. مشهور آنان گفته‌اند استقبال ذبیحه مستحب بوده و واجب نیست. اینان عبارتند از: (فقهای) مکاتب حنفی، شافعی، حنبلی، مالکی و زیدی.» (الصید والتذکیه فی الشریعة الاسلامیه، عبدالحمید عبیری، ص ۴۹۸).

دکتر زحیلی استقبال را در زمره سنن و آداب تذکیه آورده و چنین نوشته است: «در تذکیه، امور ذیل استحباب داشته و از جمله آداب ذبح محسوب می‌گردند: «... ۳- رو به قبله بودن ذابح و ذبیحه؛ زیرا قبله، سمت و جهت معظم و بزرگ و شریف‌ترین جهت است و تذکیه خود عبادت است و صحابی پیامبر هرگاه ذبح می‌کردند، رو به قبله می‌شدند و پیامبر(ص) هرگاه قربانی می‌کرد، قربانی خویش را رو به قبله می‌نمود و اگر (ذابح) از روی سهو و خطا یا به جهت عذری به سوی قبله، ذبح نکند، ذبیحه خورده می‌شود.» (الفقه الاسلامی وادلته، ج ۴، ص ۲۷۷۲). و جای تعجب است که برخی از فقهای اهل سنت، استقبال ذبیحه به سوی قبله را حتی در ردیف مستحبات ذبح نیز ذکر نکرده‌اند (نگ: الهدایة، برهان‌الدین ابوالحسن علی‌بن‌ابی‌بکر فرغانی مرغینانی [د. ۵۹۳. ه. ق.]، کتاب الذبائح، ص ۲۱۳، ضمن کتاب الصید والذبائح).

در هر صورت علمای اهل سنت عقیده‌ای به وجوب استقبال ذبیحه به هنگام ذبح ندارند.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- در مقاله ذبح با دستگاه‌های جدید، آمده است: «اصل چنین اجماعی ثابت نیست، زیرا آنچه هست، عدم تصریح فقها، در مخالفت با این شرط است.» (هاشمی، سید محمود، مقاله ذبح با دستگاه‌های جدید و پیش‌رفته، نشریه فقه اهل بیت (ع)، شماره اول، سال اول، ص ۷۴).
- ۲- در نسخ این کتاب، عنوان‌های دو کتاب المنع و المقننه، اشتباهاً، جایجا چاپ شده‌اند.
- ۳- حکم به دو عنوان تکلیفی و وضعی، تقسیم می‌گردد: حکم تکلیفی عبارت از آشنائی است که به داهی و انگیزه بحث (برانگیختن) یا زجر (منع) یا ترخیص، صادر می‌گردد و از آن جا که به لحاظ غالب مصادیقش، حاوی سختی و مشقت می‌باشد، آن را تکلیفی، نامیده‌اند. و به پنج نوع، تقسیم می‌گردد که به عنوان احکام پنج‌گانه تکلیفی معروفند، یعنی وجوب، استحباب، حرمت، کراهت و اباحت... حکم وضعی عبارت از هر حکم معمولی است که حکم تکلیفی نباشد، همانند ملکیت، زوجیت و امثال آنها و فلسفه نام‌گذاری آن به حکم وضعی، به این جهت است که غالباً موضوع حکم تکلیفی می‌باشد، (مشکینی اردبیلی، علی، اصطلاحات الاصول، صص ۱۱۷ و ۱۱۸).
- ۴- جای تعجب است که برخی از فضلاء معاصر نیز با تکلف بسیار در صدد اثبات تکلیفی بودن حکم استقبال بر آمده‌اند، (نگ: مقاله ذبح با دستگاه‌های جدید، هاشمی، مجله فقه اهل بیت شماره اول، سال اول، صص ۸۵-۸۳).
- ۵- نگ: صص ۱۷۷-۱۷۸ از این مبحث.
- ۶- مقصود ایشان از خیر اخیر، روایت محمد بن مسلم از امام باقر (ع) است که می‌فرمایند: «هرگاه خواستی ذبح کنی، ذبیحات را رو به قبله کن.» (کلبینی رازی، الکافی، ج ۶، ص ۲۳۳، ج ۳ و شیخ طوسی، تهذیب، ج ۹، ص ۶۰، ج ۶، ص ۲۵۳).
- ۷- اصالت عدم تذکبه در این گونه موارد، صرفاً بر اساس این مبنا جاری می‌شود که تذکبه عبارت از یک امر بسیط و مسیب شرعی یا عقلی، دانسته شود در حالی که بر اساس مبنای صحیح‌تر که جناب نائینی (نگ: فوائد الاصول، ج ۳، ص ۱۳۹) و نیز محقق هراقی (نهایة الافکار، ج ۳، ص ۲۵۷)، آن را اختیار نموده‌اند، عبارت از اسم بودن تذکبه برای ترکیب اعمال مخصوص (فری اوداج، تسمیه...) در ظرف قابلیت حیوان برای تذکبه، می‌باشد و نتیجه انضمام اصاله الصحة والحلیة به اعمال مذکور که بالوجدان محرز گردیده‌اند، حلیت و طهارت ذبیحه خواهد بود.
- ۸- به بعضی از این روایات در مباحث گذشته اشاره گردید هم‌چون روایت سوم، (عن الحلبي عن ابي عبدالله (ع) قال: سنل عن الذبيحة تذبح لغير القبلة فقال: «لا بأس اذا لم يتعمد»).
- ۹- صاحب مسالك می‌نویسند: «و من لا يعمد وجوب الاستقبال، في معنى الجاهل، فلا تحرم ذبيحته.» (مسالك الافهام، ج ۱۱، ص ۴۷۶).
- ۱۰- همانند اهل سنت.
- ۱۱- در اینجا بر اساس سنت حسنة بزرگ داشت استاد، بر خود فرض می‌دانم که از اساتید گرانمایه خویش، هم‌چون آیات عظام تبریزی، مکارم شیرازی و سبحانی که سال‌ها افتخار تلمذ در محضر دروس خارج فقه و اصول ایشان را داشته‌ام، به نیکی یاد نمایم. خداوند همه علمای اسلام و ایشان را محفوظ و مأجور بدارد، (نگارنده).

منابع و مأخذ

- ۱- حکیم، سیدمحسن، منهاج الصالحین، نجف، المطبعة العلمية، چاپ پنجم، ۱۳۷۷ ق.
- ۲- حلی (محقق حلی)، جعفر بن حسن، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، تحقیق عبدالحسین محمدعلی، نجف، مطبعة الآداب، چاپ اول، بی تا.
- ۳- حلی، محمدبن ادریس، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۱، ق.
- ۴- امام خمینی، روح الله، تحریر الوسیله، قم، نشر قدس محمدی، بدون نوبت چاپ، بی تا.
- ۵- خوئی، سیدابوالقاسم، منهاج الصالحین، قم، المطبعة العلمية، چاپ پنجم، ۱۳۷۷ ق.
- ۶- زحیلی، وهبة، الفقه الاسلامی و ادلته، دمشق، دارالفکر، چاپ چهارم، ۱۴۱۸ ق.
- ۷- الدیلمی (سَلار)، حمزة بن عبدالعزیز، المراسم فی الفقه الامامی، تحقیق دکتر محمود بستانی، قم، منشورات حرمین، چاپ دوم، ۱۴۰۴ ق.
- ۸- صدوق، محمدبن علی، المقنع، قم، مؤسسة الامام الهادی، بدون نوبت چاپ، ۱۴۱۵ ق.
- ۹- طباطبائی، سیدعلی، ریاض المسائل فی بیان الاحکام بالدلائل، رحلی، قم، مؤسسة آل البيت، بدون نوبت چاپ، ۱۴۰۴ ق.
- ۱۰- طوسی، محمد، تهذیب الاحکام فی شرح المقنعه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۹۰ ق.
- ۱۱- طوسی، محمد، النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی، بیروت، دارالکتاب، چاپ اول، ۱۳۹۰ ق.
- ۱۲- عاملی، محمدبن مکی، الدروس الشرعیه فی فقه الامامیه، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق.
- ۱۳- عاملی، زین الدین، الروضة البهیة فی شرح اللمعة دمشقیه، بیروت، دارالعلم الاسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۸ ق.
- ۱۴- عاملی، حرّ، وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا.
- ۱۵- فیض کاشانی، ملامحسن، مفاتیح الشرایع، قم، مجمع الذخائر الاسلامیه، بدون نوبت چاپ، ۱۴۰۱ ق.

- ۱۶- کلینی رازی، محمد بن یعقوب، الفروع من الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، بدون نوبت چاپ، ۱۳۷۵ ق.
- ۱۷- گروه فقهای امامیه، الجوامع الفقهیه، تهران، نشر جهان، رحلی، بدون نوبت چاپ، بی تا.
- ۱۸- گروه فقهای امامیه، سلسله النیابیع الفقهیة، تحقیق علی اصغر مروارید، بیروت، دارالتراث، چاپ اول، ۱۴۱۰ ق.
- ۱۹- گروه فقهای امامیه، توضیح المسائل مراجع، مطابق با فتاوی دوازده نفر از مراجع معظم تقلید، تحقیق سید محمد حسن بنی هاشمی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۷ ش.
- ۲۰- گروه فقهای اهل سنت، الصيد و الذبائح، تحقیق علی اصغر مروارید، بیروت، دارالتراث، چاپ اول، ۱۴۲۱ ق.
- ۲۱- مجلسی، شیخ محمد باقر، بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ اول، ۱۴۱۲ ق.
- ۲۲- مشکینی، علی، اصطلاحات الاصول و معظم ابحاثها، قم، چاپ حکمت، بدون نوبت چاپ، ۱۳۴۸ ش.
- ۲۳- مقدس اردبیلی، مولی احمد، مجمع الفائده و البرهان فی شرح، ارشاد الاذهان، قم، مؤسسه نشر اسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق.
- ۲۴- مکارم شیرازی، ناصر، استفتاءات جدید، قم، مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع)، چاپ دوم، ۱۳۸۰ ش.
- ۲۵- نجفی، شیخ محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، دار احیاء التراث العربی، بیروت، چاپ هفتم، ۱۹۸۱ م.
- ۲۶- نراقی، مولی احمد، مستند الشیعه فی احکام الشریعه، قم، مؤسسه آل البيت، چاپ اول، ۱۴۱۸ ق.
- ۲۷- نعمان بن محمد، ابوحنیفه، دعائم الاسلام، مصر، دارالمعارف، چاپ دوم، ۱۳۸۵ ق.
- ۲۸- نوری طبرسی، میرزا حسن، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل البيت، چاپ اول، ۱۴۰۷ ق.
- ۲۹- هاشمی، سید محمود، مقاله ذبح با دستگاه های جدید، مجله فقه اهل بیت، سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۷۴ ش.
- ۳۰- وحید خراسانی، حسین، توضیح المسائل، قم، مدرسه باقرالعلوم، بدون نوبت چاپ، ۱۳۷۹ ش.